

שבעת ימי בראשית בקו

בית מדרש יצירתי: סדנת אמנות בהשראת מקורות יהודיים

חנה קרומר

פתיחה

במאמר הזה ברצוני להציג פרויקט מיוחד שנערך במסגרת שיעורי אמנות של 'בית מדרש יצירתי' בשנת תשנ"ח. סדנת אמנות זו מהווה חלק מתכנית ההוראה של מדרשת לינדנבאום-ברוריה בחסות מכללת אפרתה. מוצגים כאן יחידה בנושא 'הקו', והפרויקט שכיניו 'שבעת ימי בראשית בקו', שנעשה כסיכום היחידה. הסדנא מהווה נסיון להגיע ליצירה בחומרים פלסטיים בהשראת לימוד תכנים תורניים. אני סבורה כי תכנית כמו 'בית מדרש יצירתי' מעודדת גישה למקורות היהודיים מזווית אחרת, בגישה לא שיגרנית. אוריאל סימון כותב על נושא המדרש והאמנות במסה על אודות מעמד המקרא בחברה הישראלית:

הדרשן מסתכל בתורה בעזרת נפשו, ואת מה שהוא מוצא הוא מעצב כמדרש, הנספח לתורה בבחינת פירושה. ואילו היוצר מסתכל בנפשו בעזרת התורה, ואת מה שהוא במעלה הוא מעצב בשיר, בסיפור או בתמונה, הנפרדים מן התורה וקיימים לעצמם.¹

דברים אלה מהווים קו-מנחה לדיון שלהלן. בשילוב בין אמנות ללימוד מקורות יהודיים טמונה חוויה מיוחדת. מטרת הסדנא המוצגת כאן היא לאפשר למשתתפים בה מפגש עם הפסוק המקראי על מורכבותו ועל מגוון פירושו. במהלך הלימוד, מתרכזת קריאת המקורות במוטיבים ויזואליים, בצבע הסיפורים ובקווי הנופים. השאלות המועלות הן שאלות מעולם הקו והצורה, כגון: מהו

1 א' סימון, מעמד המקרא בחברה הישראלית: ממדרש לאומי לפשט קיומי, יריעות, 1999 עמ' 18.

אור הבריאה, איזה צבע ראוי ליעקב לעומת זה של עשיו, מה מכילה המילה 'שמים', מה ההבדל בצורתם של אדם וחיה בשני סיפורי הבריאה, המופיעים בבראשית²? מטרת גישה זאת היא הגברת הרגישות לטקסט תוך התבוננות ויזואלית בפסוקים.

כל יחידת לימוד בסדנא השנתית הייתה בנויה מארבעה חלקים: א) למידת טכניקות באמנות. ב) לימוד מקורות יהודיים. ג) תרגילים מחברים בין טכניקות וחומרים באמנות, ללימוד מקורות. ד) סיכום היחידה: פרויקט אישי בחומרים פלסטיים.

התייחסות רצינית למיומנות בחומרים פלסטיים ולטכניקות רישום הכרחית כדי להקנות כלים לביטוי החזותי. בחירת קטעים ללימוד צריכה להעשות בהקשר לעבודה החזותית. מובן שלא כל חומר לימוד מתאים לשילוב בין טקסט לבין אמנות. רצוי למשל, שבקטעים שנבחרו יהיה ריבוי מוטיבים ויזואליים. התרגילים הקצרים (ראה חלק ג') באים להקנות למשתתף יכולת לפתח את המיומנות הפלסטית במסגרת קריאת מקורות. חלק ד' מאפשר עבודה עצמאית וסיכום אישי ליחידת הלימוד.

למידה של טכניקות

ביחידה הראשונה עסקנו בנושא 'הקו'. בחמשת השיעורים הראשונים של היחידה למדו התלמידות טכניקות רישום. בכל שיעור הכירו חומרים חדשים, ולמדו להרחיב את תפיסתן החזותית דרך עשייה, ביקורת עבודות, ועיון בתולדות האמנות.

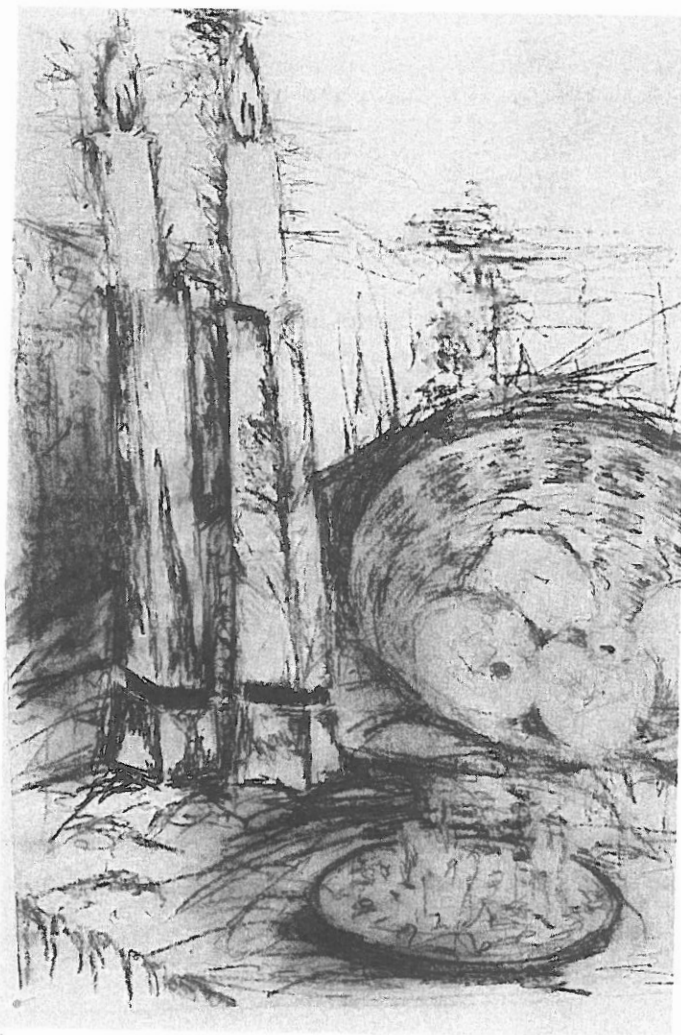
כדי לאפשר גישה לעולם החזותי נדרשו התלמידות לפתח מיומנות בסיסית בשפה החזותית. העולם החזותי בנוי ממרכיבים גראפים: נקודה, קו, כתם, צורה, צבע, אור וצל, מרקם, פרספקטיבה, קומפוזיציה, וכו'. כדי להגיע ליצירה באמנות נדרשת הכרות של שפת האמנות. בשיעורים הראשונים הוצגו לפני התלמידות מרכיבי השפה החזותית.

בשיעור הראשון ברישום בדקו המשתתפות את 'אופי' הקו: מה הוא קו רך, קשה, בטוח, מהסס, כבד, קל, נשי, גברי וכו'. הן גילו שיש, אמנם, קו אישי לכל אדם, יחד עם זאת יש מכנה משותף, שפה משותפת. הן מצאו למשל שיש מוסכמות מה הוא קו 'רך': ציירו אותו בעפרון בהיר, צורתו היתה מעוגלת ולא ישרה. לעומת זאת, קו 'גברי' צויר בדרך כלל בעפרון כבד, כהה, וצורתו היתה ישרה ואנכית.

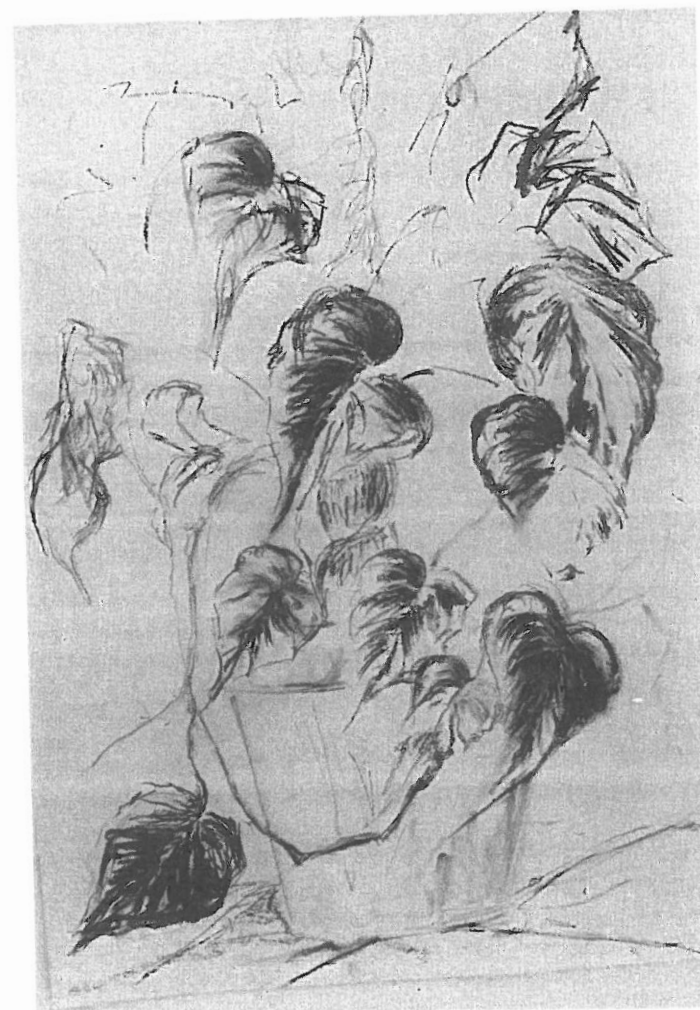
בהמשך נערכו שיעורים בנושאים אחרים, כגון: קו מתאר, יחסים בין חפצים, פרופורציה, קומפוזיציה, ואור וצל ברישום. בשיעורים אלו רשמו המשתתפות טבע דומם ונוף. המשתתפות למדו טכניקות שימוש בחומרים שכללו עפרונות רישום, פחם, עפרון גרפיט, טוש וציפורן, טוש ומכחול. בכל שיעור הוצגו רישומים של אמנים, כגון: רמברנדט, דורר, מאטיס, גיאקומטי, אווה הס, משה גאט, קטי קולביץ, וכו'.

2 הראשון נמצא בבראשית א' והשני בפרק ב'. זוהי כמובן פרשנות מסוימת ליחסים בין שני הפרקים,

תמונות 1,2 הן רישומי טבע דומם בעפרון, גרפיט ופחם של איילה ניומן-פרידמן. הרישומים בוצעו במסגרת השיעורים.



תמונה 1
רישום טבע דומם, בפחם
איילה ניומן-פרידמן



תמונה 2

רישום טבע דומם, בעפרון גרפיט, ופחם
איילה ניומן-פרידמן

לימוד של טקסטים

ביחידה המתוארת נלמדו מקורות בנושא 'שבעת ימי בראשית בקו', באופן בית מדרשי. המשתתפות תודרכו לגלות את הפן היוזאלי שבטקסטים אלו. הן נתבקשו למצוא מילים החוזרות על עצמן, זוויות ראייה שונות בסיפור, ניגודים בחומרים, צבעים, מושגים, מוטיבים, התפתחויות בצורה וקו, ויחסים בין מרכיבים בסיפור. הן בדקו את תכולתם של הטקסטים תוך שימוש בשפה החזותית.

תרגיל צילום

בעקבות הדיון במקורות התקיימה שיחה בנושא 'המאפיינים של הקו בטבע'. קיבלו המשתתפות תרגיל שהיה כרוך בעבודת צילום בנושא 'חיפוש אחרי קוים בנוף ותיעודם במדיום של צילום'.

באמצעות תרגיל צילום זה למדו המשתתפות להרגיל את העין לחפש את הקו, לבחון את אופיו, באילו צורות הוא מופיע, מה הם גווניו, איך הוא משתנה כאשר מתקרבים אליו או מתרחקים ממנו (תמונה מס' 3).

סדרת צילומים של משתתפת בסדנא, המוצגת כאן, מהווה דוגמא להתבוננות בקו. יש בסדרה הזו התייחסות לקוים העשויים מחומרים שונים, והתייחסות לקומפוזיציה ולפורמאט הצילום.

תרגיל רישום

התרגיל השני ביחידה עסק ברישום. התלמידות התייחסו לפסוק: 'יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד' (בראשית א, ט). הן בדקו איזו אסוציאציה חזותית מעלה הפסוק, ובטאו את רעיונותיהן בטכניקות רישום. הן נתבקשו לבחור מילה, שבעבורן היא מילת מפתח ללימוד, ואחר כך לצייר את המילה על פי משמעותה.

בתמונה מס' 4 של מירי גניזי הדמות מגיעה מהארץ עד לשמים. היא מסתמכת על מקור חז"ל: 'ראמר רבי אלעזר: אדם ראשון מן הארץ עד לרקיע, שנאמר 'למן היום אשר ברא אלוקים אדם על הארץ'....אמר רב יהודה אמר רב: אדם ראשון – מסוף העולם עד סופו היה, שנאמר 'למן היום אשר ברא אלוהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד מקצה השמים' (בבלי, חגיגה יב ע"א).

בתמונות מס' 5, 6, ו-7 מוצגות עבודות אחרות ברישום העונות למטרות התרגיל הזה: מירי לוי מציירת את מילת המפתח שלה 'מאור' בצבעי אור של מקור האור, השמש. בתמונה מס' 6 של אורלי ליפשיץ המילה 'יקוו' מחברת בין השמים למים: בין מים עליונים, ובין מים תחתונים. בציור של שירה בן משה מצוירים השמים במגוון צבעים המשקפים את השמים בשעות שונות של היום.

סיכום היחידה 'שבועת ימי בראשית בקו': פרויקט אישי

סיכום היחידה שנשאה הוא 'קו' בוצע כאמור בפרויקט. לפרויקט הוקדשו שלוש פגישות. המשתתפות התבקשו לבנות סדרה, שהיא רצף של עבודות המסמלות את הבריאה, דרך אלמנט חזותי המתפתח מ'תהו ובהו' עד העולם המורכב. בשבועת ימי בראשית מתרחש שנוי עצום בעולם הקיים. המשתתפות התבקשו ליצור מאלמנט גראפי פשוט עולם מורכב תוך שימוש בטכניקות הרישום שנלמדו, ותוך נסיון להתמודד באופן אישי עם המקורות. נשאלה השאלה מהי תמצית הבריאה ממנה אפשר לפתח עולם שלם? והמשתתפות התבקשו לצמצם בחומרים ולבדוק אלו אמצעים מתאימים למטרתן: סוג נייר, כלים לרישום, צורות, גודל, סיגנון וכו', כפי שניתן למצוא בתמונה מס' 8.

בסיכומה של היחידה הוצגו העבודות בפני קבוצת המשתתפות, והתנהל דיון בין המשתתפות על כל עבודה. כמו כן דנו המשתתפות באלו כלים השתמשו וניסו לתת משמעות לעבודה ולבטא את יחסן לטקסט. אחרי דיון כללי המשתתפות הציגה לקבוצה את ההסבר שלה לעבודה.

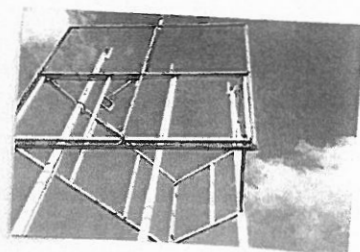
במשך הדיון עלו גם שאלות כגון: כיצד יכול העולם החזותי להוסיף ללימוד תורה? אילו בעיות עולות בצירוף בין אמנות לבין לימוד טקסטים?³ תמונות מס' 8-15 הן דוגמאות של הפרויקטים שהגישו המשתתפות. בהמשך מובאים הסברים של העבודות על ידי חלק מהתלמידות.

תמונה מס' 9 היא רישום בפחם ובעפרון גרפיט של אורלי ליפשיץ. היא מביעה את תמצית העבודה: 'ארבעים יום טרם יציאת הולד יוצאת בת-קול ומכריזה עליו...' תהליך יצירת העולם כתהליך יצירת הולד והתפתחותו ממהות חסרת צורה, לזהות מגובשת ומוגדרת.

בתמונה מס' 10, עבודה של רות שמעוני, לכל יום יש סמל. הקומפוזיציה של הימים בנויה סביב ציר מרכזי. צימצום הצבעים לשחור, לבן וצהוב מחבר בין סמלים אלו. בתמונה מס' 11 איילה נומן פרידמן רושמת בפחם. האותיות מציגות את הימים. כל אות היא כלי המחזיק את תוכנו של כל יום.

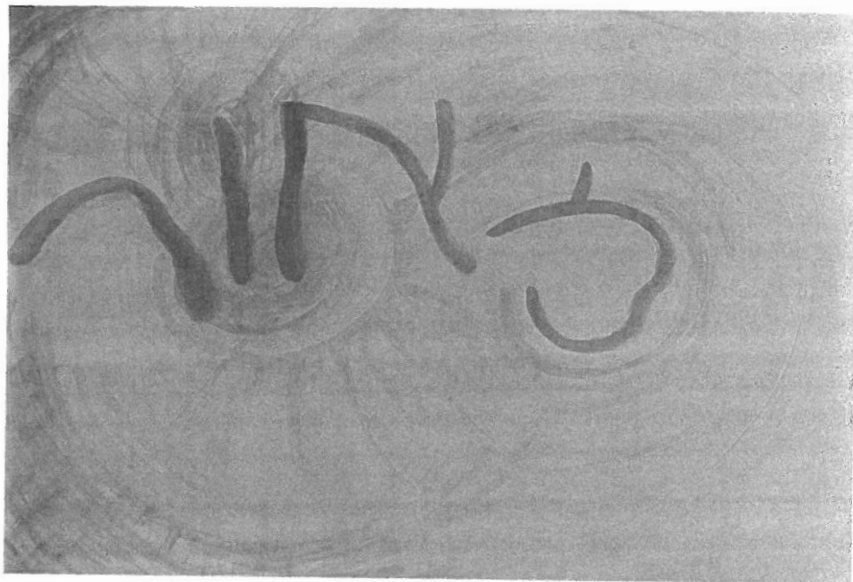
בתמונה מס' 12, הסדרה של ציורים בצבעי מים של קרן רפפורט, עוסקת בהפרדה שבין מים למים בבריאת העולם. היא מדגישה את הקושי שבהפרדה בין עצמים אלו – שמים וימים שהם אותו חומר. בציור האחרון של הסדרה טיפת הגעגוע נשארת כטיפטון הגשם.

3 כאן המקום לציין שהדיונים של התלמידות על הפרויקטים היו מרתקים. בהקשר זה צריך לזכור שאלו תלמידות המשקיעות מאמץ רב בלימוד מקורות בתכניתן במדרשת 'ברוריה'. הידע שלהן בא לידי ביטוי במגוון המקורות העצום שהביאו עימן, תוך כדי ההסבר על עבודותיהן בסדנא. הביקורת על העבודות החזותיות כללה ציטוטים מלימודיהן בתורה, במדרש, ובחסידות שהן העלו לדיון בסדנא באופן אסוציאטיבי.

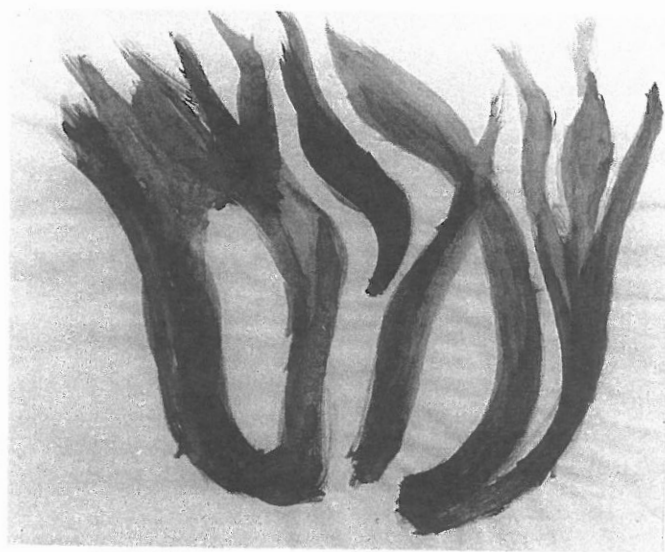


תמונה 3

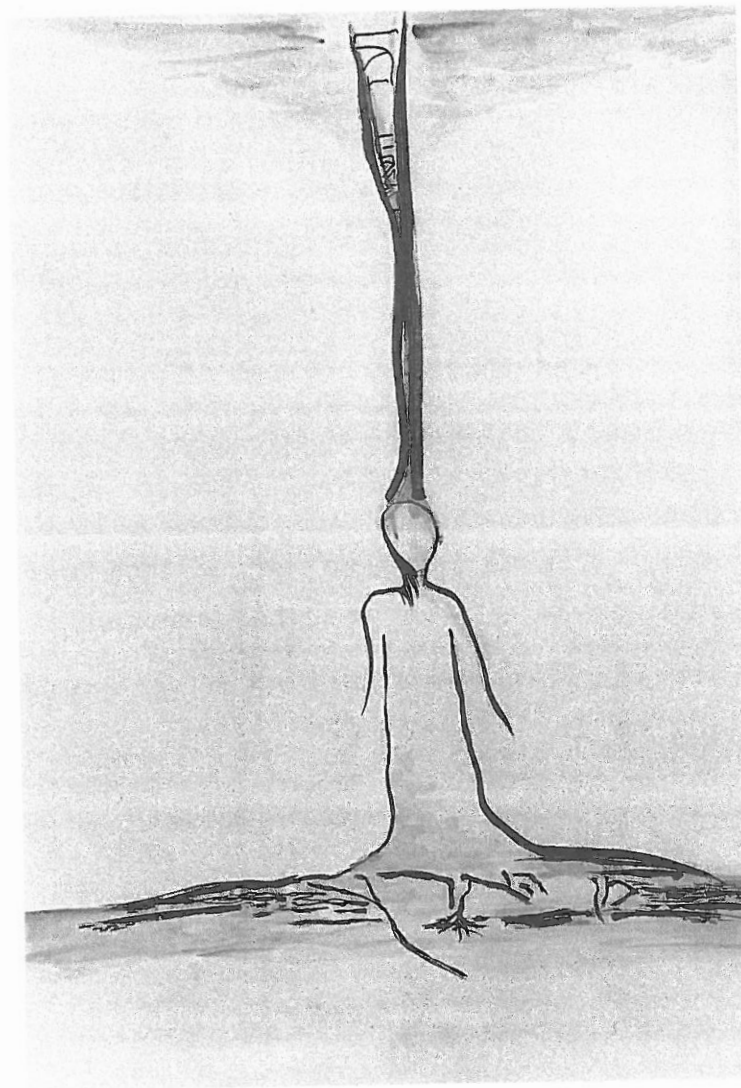
סדרת צילומים הממחישה את אופי הקו ממרחק שונה תוך התייחסות לחומרים השונים.
(עבודת תלמידה)



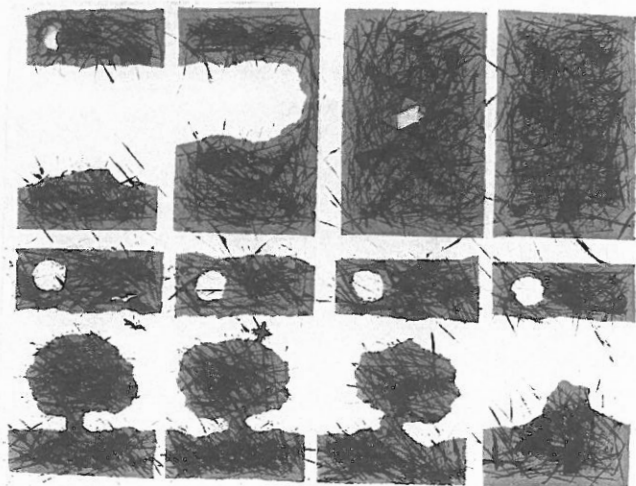
תמונה 5
ציור מילת המפתח: מאור; צבעי מים, מירי לוי



תמונה 7
ציור מילת המפתח: שמים; צבעי מים, שירה בן משה



תמונה 4
דמות המגיעה מהארץ ועד השמים... צבעי מים
מירי גניזי



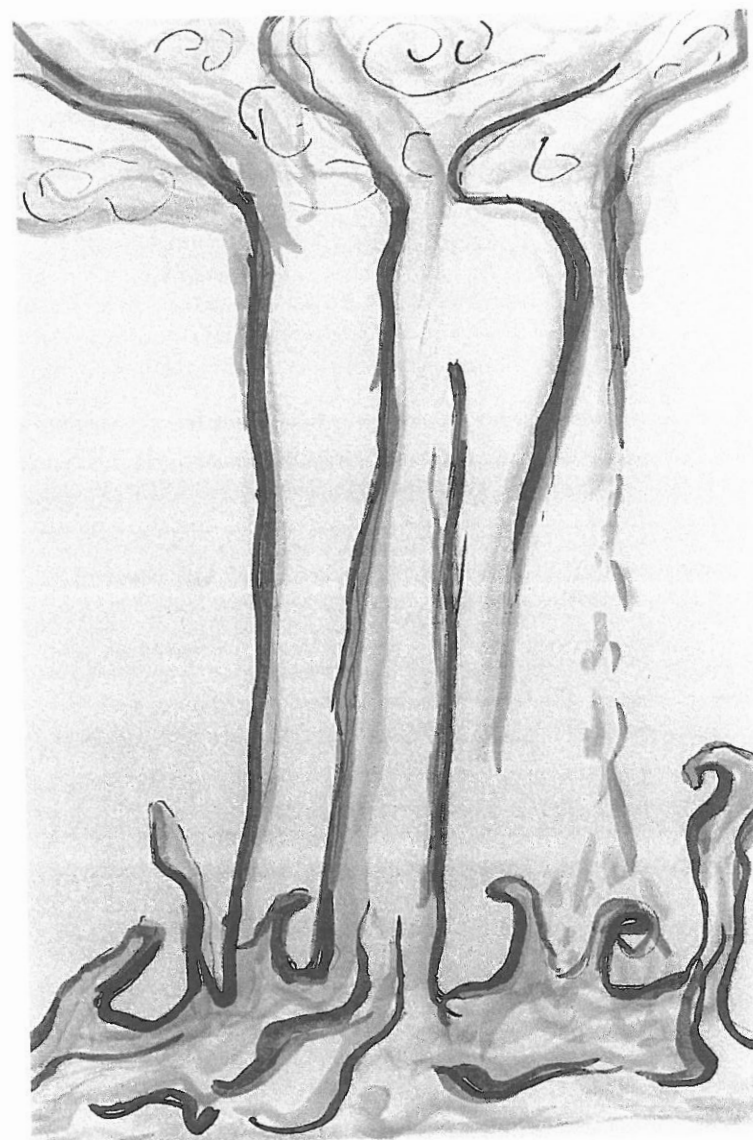
תמונה 8

סיכום יחידה: התפתחות של אלמנט חזותי, שבעת ימי בראשית; קולג' טוש וציפורן
עבודה של תלמידה



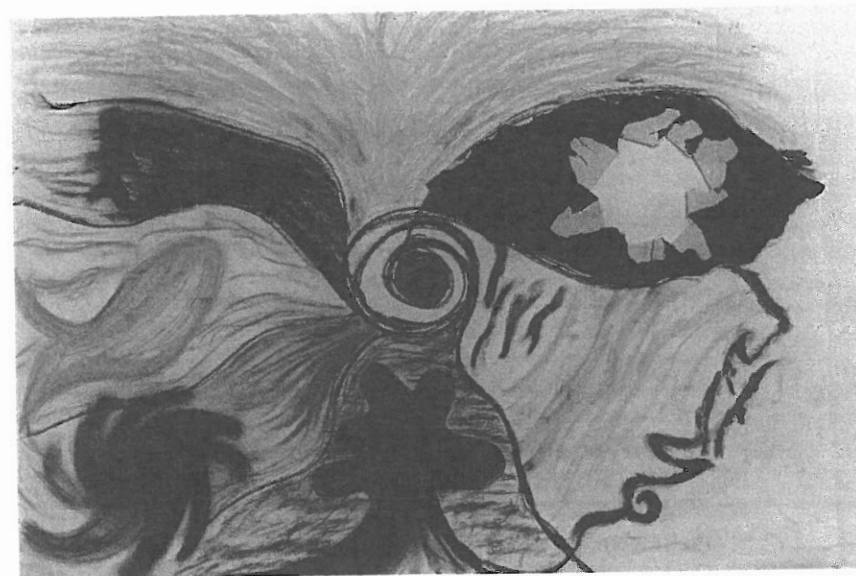
תמונה 9

סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי "ארבעים יום קודם יצירת הוולד..."
רשום בפחם ועפרון גרפיט
אורלי ליפשיץ



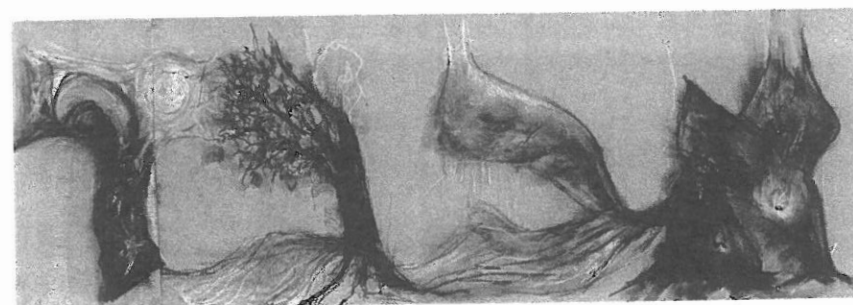
תמונה 6

ציור מילת המפתח: יקור; טוש ומים
אורלי ליפשיץ



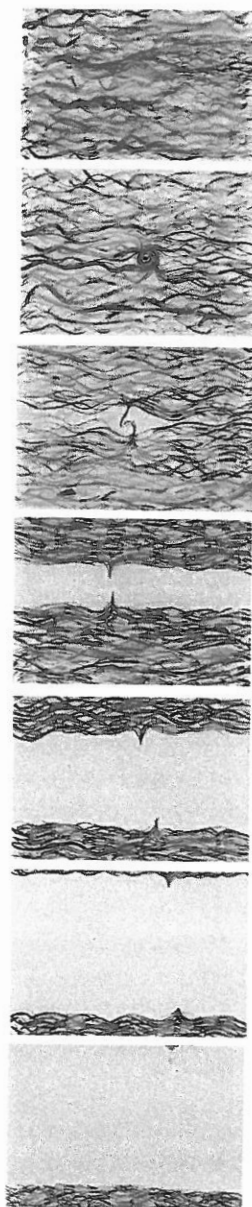
תמונה 10

סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי קומפוזיצית הימים סביב ציר מרכזי. פחם פנדה קולג'.
רות שמעוני



תמונה 11

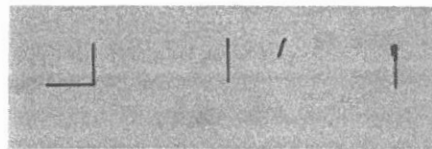
סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי, הימים כמיכלים
רשום בפחם וגיר
איילה ניומן-פרידמן



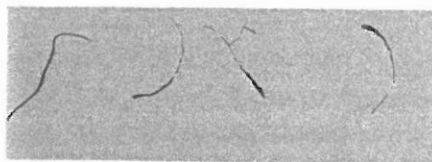
תמונה 12

סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי, פרידה ממדים למים בבריאה. רשום בצבעי מים
קרן רפפורט

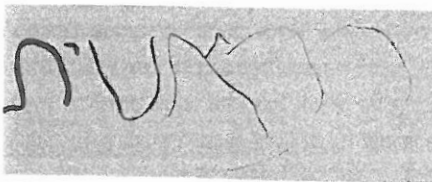
רצה הקב"ה לברוא עולם במידת
הדין, לבסוף בראו במידת הרחמים.



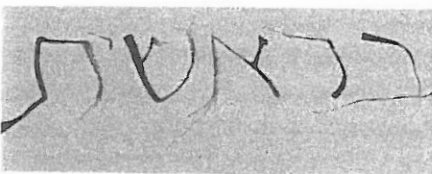
"יהי רקיע בתוך המים" - באותה
שעה גלדה טיפה האמצעית ונעשו
השמים התחתונים ושמי השמים
העליונים. לחים היו מעשיהם ביום
הראשון, ובשני נקראו.
(עפ"י בראשית רבה פרשה ד')



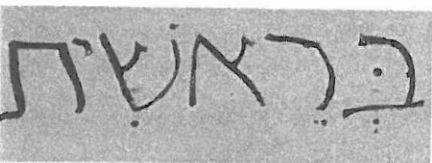
אני שאמרתי לשמים ולארץ די
שאלמלא כן מוה'תחין והולכין עד
עכשיו
(בראשית רבה)



כיצד גלגל חמה ולבנה שוקעים
ברקיע? אמר רשב"י - אין אנו
יודעים אם פורחין הן באויר, ואם
שפין הן בקרקע ואם מהלכין הן
כדרכן, הדבר קשה מאוד ואי אפשר
לבריות לעמוד עליו
(עפ"י בראשית רבה פרשה ו')

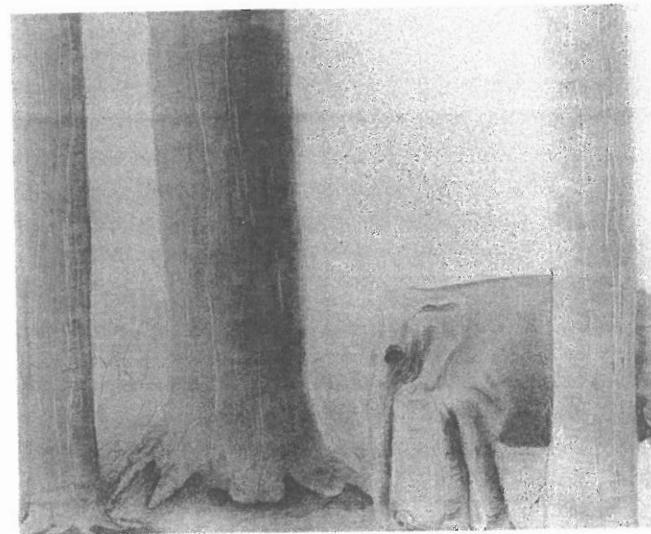


"ויאמר אלהים תוצא הארץ נפש חיה
למינה" אך עדיין אין זה מושלם
"כצלמנו כדמותנו"



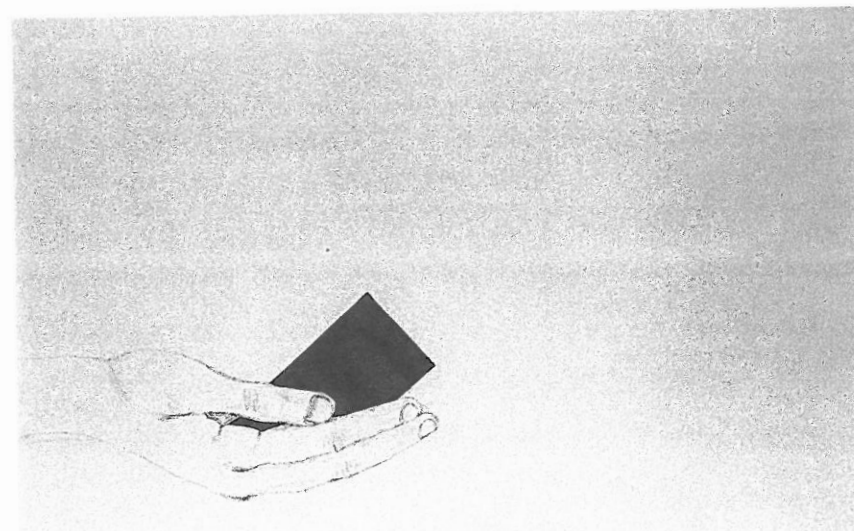
תמונה 15

סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי
התהוות המילה: בראשית, רישום בטוש וציפורן
מירי לוי



תמונה 13

סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי "תמונת בראשית" רשום בעפרון ופחם
נילי פרנקל



תמונה 14

סיכום היחידה: התפתחות של אלמנט חזותי "תקוה לאחיזה של כבוד"
רשום בעפרון ופחם, נילי פרנקל

תמונות מס' 13 ו-14 הן עבודות רישום בעפרון ובפחם של גילי פרנקל. היא כותבת: תמונה ראשונה: הראשית שלי קשורה בקריאה 'ה' אדוננו, מה אדיר'.⁴ בחרתי בתמונה שיש בה הרבה הוד – פיל המתהלך ביער. בצעד הפיל ביער אפשר לחוש בשלוה ובגאון שאפיינו את הראשית.

תמונה שניה: מזמור תהילים הפותח בקריאה 'מה אדיר' ממשיך לרונן בדמותו של האדם: "ותחסרהו מעט מאלהים וכבוד והדר תעטרהו תמשילהו במעשי ידיך כל שתה תחת רגליו" (תהילים ח, ו-ז).

עם בריאת האדם נמסר לו כל מה שנברא לפניו: "ויברך אתם אלהים ויאמר להם אלהים פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשה, ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ" (בראשית א, כח). רדו – יש בלשון הזה לשון רידוי ולשון ירידה.⁵ נדמה שלעיתים הרדיה עצמה היא ירידה. שאול, בן למשפחת חוטיבים, גיבור הספר 'הקפות ביער' אומר:

היער נמסר לחסדי האדם, והאדם, קייט יקירתי, הוא היצור הלא רחום יותר מכל על האדמה... סיפר לי פרנק ג'פרסון שזה הדבר שקרה לרבים מיערות אירופה. מילין רבים רבים של יערות אלונים גדע האדם, והשאיר אדמה עירומה. אלפי אלונים נדרשו בשביל לבנות אוניית מלחמה אחת. את רואה אפוא, קייט, מטעם זה או אחר לוקח לו האדם תמיד יותר מן הדרוש לו ויותר ממה שהוא זכאי לקחת...⁶

הוד ואצילות מונחים בכף ידו של האדם, תקוה לאחיוה של כבוד, ומעל הכול, אחריות מרובה!

תמונה מס' 15 היא עבודה של מירי לוי. מירי הגישה סדרה של שישה רישומים בטוש ובציפורן. כאן היא מפתחת קבוצה של אלמנטים עד שהם הופכים למילה השלמה 'בראשית'. ביום השישי הבריאה שלמה ולכן צורתה של המילה 'בראשית' מושלמת. לכל יום ולצורתה של המילה, מצורפים מדרשים המתיחסים ליום ולצורתו. לדוגמה: התמונה השניה צוירה על רקע מאמר חז"ל: "יהי רקיע בתוך המים" גדלה טיפה האמצעית ונעשו השמים התחתונים ושמי השמים התחתונים ושמי השמים העליונים. רב אמר לחים היו מעשיהם ביום הראשון ובשני קרשו" (בראשית רבה פרשה ד, ב), וכך בכל שאר הציורים.

4 בעקבות: תהילים ח, א

5 רשי לפסוק כו, ד"ה "וירדו בדגת הים".

6 דלין, מתי, הקפות ביער, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 241.

תוהו ובוהו מתארגן

הפרויקטים של התלמידות במכללת לינדנבאום בנושא 'שבעת ימי בראשית בקו' מציגים זוויות חזותיות להבנת החומרים שנלמדו על בריאת העולם. דוגמא אחת היא תמונה מס' 8. בסדרה הזאת כל הבריאה, בעצם, כבר קיימת בתוך ה'תוהו ובוהו' שקדם לבריאה. התוהו ובוהו הוא חומר הגלם של הבריאה. כדי 'לארגן' את ה'יש' שקיים, הורדו בשלבים חלקים מחומר הגלם. וכך אפשר היה 'לראות' את העולם. סדרת הרישומים בצבעי מים בתמונה מס' 12 דומה ברעיונה לתמונה מס' 8 בכך שהכול קיים כבר בתחילת הבריאה. במקרה הזה העולם כולו מים. ההפרדה בין חלקי האלמנט הזה וצימצומו נותנת צורה לעולם. מים עליונים ומים תחתונים, ימים ושמים, נוצרו מהמים הגולמיים.

לעומת תמונות 8 ו-12, תמונה מס' 15 מציגה אלמנט קטן ולא מעובד. במשך ימי הבריאה האלמנט הזה מתפתח לדבר מושלם שהוא המילה 'בראשית'. במקביל לתפיסה הזאת, משווה העבודה בתמונה מס' 9 את הבריאה לתהליך של הריון ולידה. זאת אומרת, מהזרע מתפתח הדבר המורכב שהוא, התינוק בשלמותו.

סיכום

עולם האמנות מאפשר בניית סמלים ומטפורות. האומנות מעבירה את הדיון בפסוקים למישורים אסוציאטיביים, כפי שראינו בהצגת הפרויקטים ובדיון שהתפתח סביבם. שילוב בין-תחומי מעשיר את החוויה בלמידת שני הנושאים, התורה והאמנות. תלמידות לינדנבאום, שהשתתפו בבית המדרש היוצר, מציגות בעבודותיהן את הפוטנציאל, שיש בשילוב בין אמנות חזותית לבין המקורות היהודיים. אמנם, מדובר בקבוצה בעלת רקע במקורות היהודיים, ביצירותיהן תורנית וחזותית, אבל למידה בין-תחומית בתורה ובאמנות מיושמת כבר בקבוצות שונות ולאור הניסיון שנרכש, כדאי מאד להשקיע בה גם במסגרות נוספות.

נספח

להלן רשימת המקורות המדרשיים שעמדו לפני התלמידות כרקע ליצירותיהן, ושימשו כעבורן מקור של השראה:

1. בראשית רבה, פרשה ה' (מהר"ל תיאודור אלבק, עמ' 32 ועמ' 36):

"ויאמר אלהים יקוו המים" כתיב 'מן גערתך ינוסון מקול...' (תהלים קד, ז).

רבי ברכיה בשם רבי אבא בר ימא אמר: יעשה מידה למים

היך דאת אמר 'יקוו ינטה על ירושלם' (זכריה א, טז).

רבי אבא בר כהנא בשם רבי לוי: יקוו לי המים מה שאני עתיד לעשות בהם...

בנוהג העולם אדם מפנה כלי מלא בריקם.

שמא כלי מלא בתוך מלא??

כך העולם כולו מים במים ואת אמרת 'למקום אחד'!!
אלא מכאן שהחזיק מועט את המרובה.

2. בבלי, חגיגה יב ע"א

תנא: 'תהו' – קו ירוק שמקיף את כל העולם כולו. שממנו יצא חושך. שנאמר: 'ישת חשך סתרו סביבותיו' (תהילים יח, יב).

'בהו' – אלו אבנים המפולמות המשוקעות בתהום, שמהן יוצאין מים, שנאמר: 'ונטה עליה קו תהו ואבני בהו' (ישעיהו לד, יא).

כדרכי אלעזר, דאמר רבי אלעזר: אדם הראשון מן הארץ עד לרקיע, שנאמר: 'למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ' (דברים ד, לב).

וכיוון שסרח – הניח הקדוש ברוך הוא ידיו עליו ומיעטו, שנאמר: 'אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה' (תהילים קלט, ה).

אמר רב יהודה אמר רב: אדם הראשון – מסוף העולם ועד סופו היה, שנאמר: 'למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד קצה השמים'.

כיוון שסרח – הניח הקדוש ברוך הוא ידו עליו ומיעטו, שנאמר: 'ותשת עלי כפכה' – אי הכי קשו קראי אהדדי! – אידי ואידי חד שיעורא הוא.

ואור ביום ראשון איברי?

והכתיב: 'ויתן אתם אלהים ברקיע השמים' וכתיב: 'ויהי ערב ויהי בקר יום רביעי'!

כדרכי אלעזר, דאמר רבי אלעזר: אור שברא הקדוש ברוך הוא ביום ראשון – אדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו.

כיוון שנסתכל הקדוש ברוך הוא בדור המבול ובדור הפלגה וראה שמעשיהם מקולקלים – עמד וגנזו מהן, שנאמר: 'וימנע מרשעים אורם' (איוב לח, טו).

ולמי גנזו? לצדיקים לעתיד לבוא, שנאמר: 'וירא אלהים את האור כי טוב'.

ואין טוב אלא צדיק, שנאמר: 'אמרו צדיק כי טוב' (ישעיהו ג, י).

כיון שראה אור שגנזו לצדיקים שמת, שנאמר: 'אור צדיקים ישמח' (משלי יג, יט).

כתנאי: אור שברא הקדוש ברוך הוא ביום ראשון אדם צופה ומביט בו מסוף העולם ועד סופו. דברי רבי יעקב.

וחכמים אומרים: הן הן מאורות שנבראו ביום ראשון ולא נתלו עד יום רביעי.

ואמר רב יהודה אמר רב: בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעיות של שתי, עד שגער בו הקדוש ברוך הוא והעמידו, שנאמר: 'עמודי שמים ירופפו ויתמהו מגעתרו' (איוב כו, יא).

והיינו דאמר ריש לקיש: מאי דכתיב 'אני אל שדי' אני הוא שאמרתי לעולם די.

3. בראשית רבה פרשה ה' (מהד' תיאודור אלבק, עמ' 37):

רבי נתן בשם רבי אחא ר' ברכיה בשם רבי יצחק: 'אני אל שדי' – אני שאמרתי לשמים דיי ולארץ דיי, שאלולי שאמרתי לשמים דיי, לארץ דיי עד עכשיו היו מתוחים והולכים.